Борхесу цікаво було побачити обличчя своїх перших ста читачів. Для мене цікавим є інше. Чи саме нам судилося побачити обличчя останніх ста читачів. Тобто, якщо бути менш патетичним, обличчя останніх ста читачів роману?

Я вже давно питаю сам себе, де початок і кінець роману? Наскільки початок і кінець роману, початок і кінець читання обумовлені тим, що Ясміна Михайлович називає "читання і стать"? Чи мусить роман мати кінець? І що таке взагалі кінець роману, кінець літературного твору? Й чи неодмінно він має бути лише один? Скільки початків і кінців може мати роман?

Я до певної міри відповів на ці питання, коли писав свої книги. Вони, по суті, й були відповідями. Мені вже давно зрозуміло, що мистецтва поділяються на реверсивні й нереверсивні. Існують такі види мистецтва, котрі дають можливість людині, що сприймає твір, підійти до нього з різних боків або навіть обійти його довкола й роздивитися, змінюючи напрям оглядання на власний розсуд, як у випадку з архітектурою, скульптурою чи живописом, які є реверсивними. Існують й інші, нереверсивні види мистецтва, як, наприклад, музика чи література, що подібні до вулиць з одностороннім рухом, по яких усе переміщається від початку до кінця, від народження до смерті. Я вже давно хотів зробити реверсивною саме літературу, котра є взагалі-то нереверсивним видом мистецтва. Тому мої романи не мають початку й кінця в класичному розумінні слова.

Наприклад, "Хозарський словник" має словникову структуру: це роман-лексикон на 100000 слів, і в залежності від алфавіту він по-різному закінчується при перекладі на різні мови. Оригінал "Хозарського словника", друкований кирилицею, завершується латинською цитатою: "...sed venit ut illa impleam et confirmem, Mattheus". В перекладі на грецьку мій роман закінчується реченням: "Я відразу помітив, – сказав він, – що у мені сидять три страхи, а не один". Єврейська, іспанська, англійська й данська версії "Хозарського словника" завершуються так: "А

тоді читець повертав назад, і все починало відбуватися в зворотному порядку; так Тібон поправляв свій переклад, опираючись на досвід, здобутий в час того читання в русі". Сербська версія, друкована латиницею, шведська, видана у Nordstedts, голландська, чеська й німецька закінчуються фразою: "Той погляд виписав ім'я Коена у повітрі, запалив ґніт і освітив її шлях до самого дому". В угорській версії "Хозарського словника" останнім є речення: "Очевидно, він лише хотів нагадати тобі, якою є справжня твоя природа..." Італійський і каталанський переклади закінчуються реченням: "Воістину, хозарський глечик служить досьогодні, хоча його давно вже немає". Японський, виданий у Tokio Zogen Sha, завершується фразою: "Дівчина народила бистру дочку – свою смерть; її врода у тій смерті розділилася на сироватку й кисле молоко, а на дні виднілися чиїсь уста, які тримали корінь очерету".

У другому моєму романі "Краєвид, намальований чаєм" (його можна порівняти з кросвордом), якщо читати його по вертикалі, на першому плані опиняються портрети героя книги. Якщо ж ті самі розділи читати по горизонталі ("класичним способом"), тоді на перший план виступає зав'язка і розв'язка книги. Подивімось і тут на початок і кінець роману. Насамперед, цей роман закінчується по-різному, коли його читають жінка й чоловік. Зрозуміло, що його початок і кінець різняться ще й залежно від того, чи читати його вертикально, чи горизонтально. "Краєвид, намальований чаєм" по горизонталі починається реченням: "Жодного ляпаса, якого не дав, не треба забирати в могилу", а закінчується фразою: "Читач напевне не такий уже й дурний, щоб не пригадати, що тепер сталося з Атанасієм Свіларом, який певний час називався Разін". "Краєвид, намальований чаєм" по вертикалі починається так: "Готуючи цю Пам'ятну книгу нашому другові, товаришу шкільних років і доброчинцю, арх. Атанасію Федоровичу Разіну, який колись писав своє ім'я язиком на спині найкрасивішої жінки цілого покоління, а тепер записав його золотими літерами в зоряні книги... сторіччя і став великою ... особою, чия ніч вміщає десять днів. Редколегія мала на увазі, що всієї правди про його життя й роботу ми не дізнаємося

ніколи". Якщо ви читатимете роман по вертикалі, кінець його звучатиме: "Я побіг до церкви".

Крім роману-словника й роману-кросворда, я спробував створити ще один різновид роману, аби перевести його до ряду реверсивних видів мистецтва. Це "Внутрішня сторона вітру" – роман-клепсидра. Він має дві титульні сторінки, і його найкраще читати півтора рази, як колись зауважив мій друг, археолог Драґослав Срейович. Завершується він посередині, там, де зустрічаються героїня і герой цього древнього грецького міфу – Гера й Леандр. Якщо ви будете читати роман з Леандрового боку, початок звучатиме так: "Майбутнє має чудову властивість: воно ніколи не буває таким, яким його уявляєш". Якщо ж почнете читати роман з Гериного боку, він звучатиме інакше: "В першій половині життя жінка народжує, а в другій – убиває й хоронить себе або тих, хто поруч з нею..." Кінець цього роману з Леандрового боку звучить так: "Було п'ять хвилин на першу, коли від страшного вибуху вежі злетіли в повітря, розносячи вогонь, у якому зникло Леандрове тіло". Якщо ж ви читатимете "Внутрішню сторону вітру" з Гериного боку, закінчення буде таким: "Як стверджує збожеволілий поручник, лише на третій день надвечір Герина голова скрикнула страшним, глибоким і наче чоловічим голосом".

Мій четвертий роман – "Остання любов у Царгороді" – є по суті романом-таро, що складається з 22 розділів, які відповідають картам Великих арканів. Як відомо, таро можуть пророкувати майбутнє, а роман "Остання любов у Царгороді" можна читати в різних ключах, як і самі карти. Інакше кажучи, цей роман є посібником для ворожіння, і ним можна користуватися по-різному. Він не пророкує долю своїм героям. Він пророкує долю своєму читачеві, й читач може знайти її в книзі. Під час ворожби можна вичитувати значення карт у розділах роману (котрі мають такі ж назви й числа, як і карти), можна вичитувати смисл розділів роману у значеннях карт, можна читати роман, не зважаючи на карти, можна, не зважаючи на роман, користуватися картами таро, які додаються до нього. Або ж можна, згідно з тлумаченням карт таро, яке є

у змісті, спершу розкинути на столі карти, а тоді вже читати розділи в тому порядку, в якому вони випали з колоди.

Отже, зрозуміло, що в романах, про які йшлося, є не один, а кілька виходів, на певній віддалі один від одного. Що далі, то менше я бачу різницю між домом і книгою, і це, мабуть, найкраще, що я можу сказати у цій статті.

Кінець роману перед нами чи вже за нами, питають прихильники ідеї, що ми вже живемо в постісторичному часі. Чи є він і "построманним" часом? Чи ми вже пройшли крізь мету і навіть не помітили цього, і всі разом біжимо у вже скінчених перегонах? Гадаю, що ні. Хіба що з нами трапиться якась ядерна катастрофа космічних масштабів. Я б радше сказав, що ми бачимо занепад звичного трибу читання. Криза стосується нашого способу читання роману, а не самого роману. У кризі – роман-вулиця з одностороннім рухом. У кризі перебуває ще дещо. Графічний вид роману. Тобто, у кризі книга. Комп'ютерна література показує нам, що роман може поводитись так, як поводиться наша думка, розгалужуючись у всіх напрямках. І бути інтерактивним.

Я намагаюся змінити спосіб читання роману в тому розумінні, що я підняв на вищий рівень роль і відповідальність читача у побудові твору (не забуваймо, що у світі набагато більше талановитих читачів, ніж талановитих письменників і літературних критиків). Саме їм я намагаюсь дати змогу обирати, якою буде зав'язка та розв'язка роману, де почати й де закінчити читання і навіть вирішити долю головних героїв. Але, щоб змінити спосіб читання, я мусив змінити і спосіб писання. Тому ці рядки треба розуміти не лише як розмову про форму роману. Це водночас і розмова про його зміст. І справді, дві тисячі років зміст будь-якого роману був наче на Прокрустовому ложі, нещадно затиснений незмінною моделлю форми. Гадаю, цьому настав кінець. Кожен роман має обирати свій особливий вигляд, кожна оповідь може шукати і знайти свою адекватну форму. Цьому нас вчить комп'ютер. А якщо ви не любите комп'ютер, подивіться, чому нас вчить архітектура.

Архітектура змінює спосіб життя. Літературний твір, якщо сприймати його як будівлю, також може змінити спосіб життя. Роман – це також будинок. Принаймні для певного часу.

Переклала Наталя Чорпіта